

УДК 341. 954

Розгон Ольга Володимирівна

*Доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
кандидат юридичних наук, доцент*

ПОРУШЕННЯ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТРАНСГЕНДЕРНОЇ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ДОКТРИНИ ПРАВ ЛЮДИНИ

Rozgon O. V.

Violation of family rights of transgender individuals in the context of the doctrine of human rights

Abstract. This article is dedicated to solving legal problems related to the violation of family rights of a transgender person. Various aspects of this issue have been analyzed from the perspective of Ukrainian and European legislation. Attention is also given in terms of the ECHR decisions studied the issue.

In its decisions on violations of family rights of transgender persons, ECHR observes a violation of Article 12 of the ECHR because discretion states may apply to certain aspects of the right to marriage, but does not constitute a violation of Article 8 on the grounds of the lack of materiality of the breach.

Key words: *violation of family rights, transgender person, ECHR ruling, marriage, parental rights, gender.*

Все частіше у публікаціях зустрічається інформація, що у людей виникають проблеми у зв'язку з тим, що їх внутрішнє сприйняття самих себе не відповідає тій статі, яка їм визначена при народженні. Цих людей називають «трансгендерами» або «транссексуалами».

Термін «трансгендер» об'єднує різні явища й ідентичності. Транссексуалізм — це відчуття власної приналежності до протилежної статі. Вроджена безповоротна аномальність особистості, суть якої укладена в полярний розбіжності і грубий альтернативний розбіжності біологічної і громадянської статі з тією, що формується статтю психічною [1].

Транссексуалами називають людей, чия гендерна ідентичність відрізняється від їх біологічної статі та які, як правило, змінюють або хочуть змінити своє тіло за допомогою гормонотерапії, операцій або інших засобів, щоб наблизити вигляд і функції свого тіла до тих, які притаманні іншій статі. Цей процес

зміни тіла за допомогою медичних втручань часто називають зміною статі або гендеру, або транзішеном, або «переходом». Людей, чия стать при народженні було визначено як жіноча, але вони відчують себе чоловіками, виконують традиційну для чоловіків свої культури соціальну роль і змінюють (або хочуть змінити) своє тіло за допомогою медичних втручань, щоб воно більше відповідало їх гендерної ідентичності, називають чоловіками — трансгендерними чоловіками, або FTM (з англійської — female-to-male, «з жінки в чоловіка»). Людей, чия стать при народженні було визначено як чоловіча, але вони відчують себе і живуть як жінки, і змінюють (або хочуть змінити) своє тіло за допомогою медичних втручань, щоб воно більше відповідало їх гендерної ідентичності, називають трансгендерними жінками, або MTF (з англійської — male-to-female, «з чоловіка в жінку») [2].

Отже, термін «female to male» (FTM) стосується особи, яка народилася жінкою, проте ідентифікує та виражає себе як чоловік. Того, хто народився чоловіком, проте у свідомому віці ідентифікує і виражає себе як жінка, називають «male to female» (MTF). Для позначення своєї гендерної ролі FTM використовують термін «трансмен», а MTF — «трансвуман» [3].

Стать — це визначення особи при народженні як чоловіка або жінки згідно з їх анатомічними (первинними і вторинними статевими ознаками) та/або їх біологією (гормонами). Гендер стосується традиційних або стереотипних ролей, поведінки, занять та атрибутів, які в певному суспільстві вважаються притаманними чоловікам і жінкам.

Як правило, внаслідок зміни статі виникають правові наслідки, які можуть зачіпати права та інтереси інших членів сім'ї: другого з подружжя, дітей та інших близьких родичів. На даний момент чинним сімейним законодавством України питання забезпечення прав і законних інтересів досліджуваних осіб належним чином не врегульовані.

Актуальність окресленої проблеми підтверджується роботами вчених, які присвятили свої праці питанням гендерної ідентичності: Бреус С. В., Гориньої А. А., Грозового В. В., Гудима Копьевого А. А., Гредновської Є. В., Камінської Н. В., Кондратенко З. К., Петрова О. О., Пунди О. О., Стефанчука М. О., Стефанчука Р. О., Шалиганової А. С. та деяких інших.

Саме тому не випадковими є численні суперечки в наукових колах щодо змісту права на шлюб, права бути батьком (батьками), права на сім'ю з гендерною особою. Зрозуміло, що право можливе покращення стану здоров'я гарантується низкою договорів, у тому числі Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права та Європейською соціальною хартією. Але, виходячи з аналізу міжнародної судової практики, в

Європі існує певна дискримінація в доступі до послуг охорони здоров'я.

Головний аспект, який потрібно враховувати при обговоренні питань охорони здоров'я для трансгендерів, полягає в тому, що в міжнародній і національній медичній класифікації транссексуальність визначається як психічний розлад. На сьогодні існують дві прийняті міжнародні системи кваліфікації психічних захворювань: діагностичний і статистичний посібник з психічних розладів (DSM), який включає термін «розлад гендерної ідентичності» як психічний розлад. Цей термін використовується для опису тих осіб, які відчують значну гендерну дисфору, тобто незадоволеність тією біологічною статтю, з якою вони народилися [4].

Такого роду класифікації можуть стати перешкодою на шляху до повної реалізації прав трансгендерів, особливо в тих випадках, коли ці класифікації застосовуються для обмеження дієздатності або вибору медичного лікування.

З точки зору прав особи та охорони здоров'я, немає необхідності встановлювати діагноз психічного розладу для забезпечення доступу до лікування в умовах, коли потрібна медична допомога [5].

Право на повагу до приватного і сімейного життя — це одне з найважливіших загально визнаних прав людини, захист якого передбачається більшістю міжнародних документів і національних законодавчих актів. Пункт 1 ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод закріплює право людини на повагу до її приватного і сімейного життя. Доктрина невтручання з боку держави полягає в тому, що вона чітко закріплює право на недоторканність приватного життя. У демократичному суспільстві індивід має право на повсякденне життя без нагляду або контролю за його діяльністю з боку держави.

Європейський суд з прав людини встановив в якості позитивного зо-

бов'язання для держав надання можливості хірургічного втручання для повної зміни статі та гендеру. Прецедентне право Європейського суду з прав людини чітко вимагає від держав не тільки надати можливість проведення операції щодо повної зміни статі, але й передбачити в системах страхування загальне «необхідне з медичної точки зору» лікування, частиною якого є хірургічна корекція тіла [5]. На рішення Суду з успіхом посилалися трансгендери в низці країн, наприклад, у Литві та Бельгії, щоб розширити сферу свого медичного страхування.

В європейській практиці останнім часом зникла умова «хірургічного втручання особи» як підстава зміни статі. Зокрема, 27 лютого 2009 року Вищий адміністративний суд Австрії постановив, що обов'язкове хірургічне втручання не є необхідною умовою для зміни статі (та імені). А Німеччина є першою країною в ЄС, яка дозволила трансгендерам змінювати в офіційних документах стать без проведення операції [7]. Вищий федеральний суд Німеччини зазначив в ухвалі, що «хірургічне втручання в якості умови зміни гендеру все частіше розглядається як проблематичне і вже не визнається прийнятним серед експертів», і зобов'язав державу внести зміни до законодавства.

На цьому ж підході засновані іспанські норми «Ley de Identidad de Género» і британський «Акт про огляд статі» [8]. Досить прогресивним є Аргентинський Закон «Про гендерну ідентичність», який дозволяє громадянам офіційно змінювати ім'я та їх гендерну ідентичність, якщо вони цього хочуть, без спеціального дозволу суду [9].

Українське законодавство не містить спеціальних положень, що регулюють сімейні права трансгендерних осіб, у зв'язку з чим до таких відносин застосовуються загальні правила, закріплені в СК України та інших нормативно-правових актах у сфері сімейного права.

Відповідно, неврегульованим залишається питання щодо правових наслідків зміни статі одним із подружжя під час шлюбу, які можуть зачіпати права і законні інтереси неповнолітніх дітей, народжених у подібному шлюбі. При цьому в таких сім'ях діти можуть народитися до зміни статі одним із подружжя або навіть після, з використанням методів штучного запліднення.

Бухановський О. О. та Простоев С. В. зазначають, що при зміні статі людина як біологічна одиниця продовжує існувати, утім багато прав, обумовлених статевною належністю, змінюються або втрачаються, внаслідок чого виникає проблема правонаступництва [10].

Гелич А. О. визначає правонаступництво як «перехід суб'єктивного права від однієї особи (праводавця) до іншої (правонаступника) в порядку похідного правонабуття. Характерною ознакою правонаступництва є зв'язок між набутими правами та обов'язками і правовідносинами, які продовжують існувати у зміненому вигляді» [11, с. 177].

На думку М. О. Стефанчука, жодним нормативно-правовим актом не регламентовано зміну статі як підставу правонаступництва, що, безумовно, є істотним недоліком, оскільки сьогодні зміна статі — це відносно поширений вид хірургічного втручання. Таким чином, зміна статі **обумовлює необхідність правонаступництва щодо майнових і немайнових особистих прав**, а також регламентації «нового» правового статусу особи, що змінила стать, а саме — необхідно вирішити питання про те, чи може після операції зі зміни статі чоловік називатися батьком, а жінка — матір'ю [12].

В юридичній літературі висловлюється кілька точок зору з приводу юридичної долі шлюбу в разі зміни гендерної приналежності одним із подружжя. Так, одні автори пропонують зміну статі розглядати як соціальну смерть і, відповідно, оголошувати такого громадя-

нина померлим у судовому порядку, встановленому цивільним законодавством [13, с. 70]. Але ст. 46 ЦК України чітко визначає підстави оголошення особи померлою, а отже, мета і наслідки виникнення подібної ситуації є зовсім іншими.

Інші автори пропонують визнавати шлюб із трансгендерною особою недійсним із моменту набрання законної сили рішенням суду про встановлення факту зміни статі [14, с. 4]. Іноді пропонують такий варіант вирішення проблеми, як припинення шлюбу шляхом розірвання з причин неможливості збереження сім'ї [15].

Деякі автори пропонують ще більш радикальне вирішення ситуації — збереження подібного шлюбу. Так, М. Н. Малєй наголошує на необхідності кардинальної зміни сімейного законодавства в тій частині, в якій шлюб трансформувався б в інший союз між одностатевими людьми, які ведуть спільне господарство, виховують спільних дітей, але не виконують ролей чоловіка та дружини по відношенню один до одного [16, с. 53].

Перший аспект сімейних прав для трансгендерної особи є право на шлюб і гарантування поваги до приватного життя становлять справи за зверненнями трансгендерів.

За ст. 21 СК України шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Отже, законну силу мають тільки шлюби, укладені між чоловіком і жінкою.

Відповідно до ст. 26 СК України відсутня умова щодо зміни вказівки про стать у документах трансгендерної особи, тим паче вона не зазначена як обов'язкова.

Внесення змін до актового запису про народження у зв'язку зі зміною статі за бажанням може здійснюватися на підставі медичного свідоцтва про зміну (корекцію) статевої належності,

яке видається Комісією після проведення хірургічної корекції.

Трансгендерна особа може звернутися до суду із заявою, в якій викладено прохання встановити факт зміни (корекції) статевої належності. Встановлення зазначеного факту необхідно такій особі для внесення змін до актового запису про народження в частинах «стать» і «по батькові». Прикладом встановлення такого факту є справа № 520/5166/13-ц [17].

При зміні статі особою, заява про внесення змін до актового запису про народження у зв'язку зі зміною статі (гермафродитів і транссексуалів) також може бути подана до відділу державної реєстрації актів цивільного стану за місцезнаходженням Комісії з питань зміни (корекції) статевої належності, що видала медичне свідоцтво про зміну (корекцію) статевої належності (п. 2.1 «Про затвердження Правил внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання» [18]).

Отже, українське законодавство певною мірою відповідає рекомендаціям міжнародних організацій про встановлення норм, які дозволяють визнавати зміну статі особи з юридичної точки зору і приводити у відповідність документи цієї особи.

Вимога про припинення шлюбу, що виходить від лікарів або працівників органів РАЦС, не ґрунтується на законі. Отже, чинне законодавство не передбачає обов'язкового нав'язуваного державою припинення шлюбних відносин для зміни вказівки про стать у документах.

Логічно, що визнавати шлюби з гендерними особами недійсними також не є можливим із юридичної точки зору. Це пов'язано з тим, що шлюб визнається недійсним за наявності порушення вимог, установлених статтями 22, 24–26 СК України. Але ця проблема виникне в тому випадку, якщо в момент державної реєстрації шлюбу особи, які укладали шлюб, були протилежних статей.

Зміна ж статі одним із подружжя стала-ся пізніше, вже під час шлюбу. Тому немає законних підстав для визнання такого шлюбу недійсним, тому що до зміни статі одним із подружжя шлюб повною мірою відповідав чинному сімейному законодавству.

Але СК України у ст. 30 передбачив можливість для осіб, які одружуються, до укладення шлюбу провести медичне обстеження, що спрямовано на виявлення можливих спадкових захворювань, небезпечних для народжуваних у шлюбі дітей, а також серйозних захворювань самих чоловіка та жінки. Але якщо один із наречених приховав відомості про зміну статі, тобто стан здоров'я, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їх нападків, то чи має право другий із подружжя звернутися до суду з вимогою про визнання шлюбу недійсним?

У рішенні по справі «I. проти Великобританії» (I. v. the United Kingdom) [19] Європейський суд зазначив, зокрема, що держава не може позбавляти транссексуала можливості вступати до шлюбу через зміну статі, а ступінь розсуду держави, про яку говорить ст. 12 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, включає в себе можливість передбачити обов'язковість інформування майбутнього чоловіка (дружини) про відповідні обставини.

Чинне українське сімейне законодавство навіть не розглядає приховування відповідної інформації від майбутнього чоловіка (дружини) як підставу для визнання шлюбу недійсним. Але при зміні статі ставиться діагноз «Транссексуалізм». Якщо змодельовати ситуацію: чоловік став жінкою, але така «жінка» за фізіологією не зможе мати дітей. На наше переконання, якщо вона укладала шлюб, то обов'язково має повідомити про стан свого здоров'я, в першу чергу про зміну статі.

Можна припустити, що внесення зміни до СК України стосовно питання припинення шлюбу в разі зміни статі одним із подружжя може призвести до певного обмеження прав гендерної особи та виникнення вимог щодо припинення шлюбних відносин.

Ситуація з правами трансгендерів у Європі не є позитивною. Однак деякі з проблем визнаються і кількість позитивних випадків збільшується. В юридичній сфері останнім часом конституційні суди визнають порушення національними законодавствами прав трансгендерів. Зокрема, Закон Великобританії «Про визнання гендеру» значною мірою і за винятком вимоги про припинення шлюбних відносин може розглядатися як приклад гарної практики [20].

Комітет міністрів Ради Європи надав рекомендацію державам — членам Ради Європи — зняти будь-які обмеження на право трансгендерів залишатися в існуючому шлюбі після визнаної зміни цивільної статі. Така рекомендація викликана тим, що в деяких країнах існує юридичний припис, що трансгендер, який перебуває у шлюбі з партнером протилежної статі, повинен припинити шлюбні відносини до того, як буде визнана нова стать цієї особи. Це викликає особливі проблеми в тих державах, які не визнають одностатеві шлюби і де зміна громадянської статі дійсно може привести до одностатевого шлюбу. Оскільки одностатеві шлюби можливі лише у п'яти державах — членах Ради Європи (Бельгія, Нідерланди, Іспанія, Норвегія та Швеція), то трансгендерні особи, які перебувають у шлюбі, змушені припинити шлюбні відносини до того, як їх нова стать буде офіційно визнана.

У країнах, які нещодавно прийняли або переглянули закони про гендерну ідентичність або одностатеві шлюби, спостерігається суттєвий прогрес у питаннях, пов'язаних із правами трансгендерних осіб укладати шлюб або не при-

пиняти його при зміні документів у випадку зміни статі. Наприклад, для зміни паспортної статі не потрібне припинення шлюбних відносин у таких країнах, як Уругвай, Аргентина, Мексика, Австрія, Данія, Великобританія, Німеччина, Ісландія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Шотландія, Іспанія, Швеція, Швейцарія та Уельс.

Австрійський Конституційний суд надав транссексуальній особі право змінити свою громадянську стать на жіночу і при цьому залишитися у шлюбі зі своєю дружиною. Суд постановив, що «шлюб не може перешкодити зміні запису про стать у свідоцтві про народження». Конституційний суд Німеччини виніс аналогічну постанову, юридично зобов'язавши уряд цієї країни внести зміни до законодавства до кінця серпня 2009 року [21; 22]. В обох постановках міститься заклик до держави погодитися з тим, що захист усіх осіб без винятку від нав'язуваного державою припинення шлюбних відносин повинен розглядатися як щось більш важливе, ніж досить рідкісні випадки, коли зміна юридичної статі призводить до одностатевого шлюбу.

ЄСПЛ також розглядав справи, пов'язані з укладенням і припиненням шлюбу транссексуальних осіб. Значної еволюції зазнала практика ЄСПЛ у питанні про можливість укладення шлюбу транссексуалами, які операційним шляхом змінили стать. Спочатку ЄСПЛ не визнавав порушення статті 12 Європейської комісії з прав людини (далі — ЄКПЛ), погоджуючись із широкими межами оцінки, наданими державі, а також визначенням статі за біологічними (в тому числі хромосомними) факторами (справи «Ван Оостервійк проти Бельгії» (1980 р.) [23], «Різ проти Великобританії» (1986 р.) [24], «Коссе проти Великобританії» (1990 р.) [25]). При цьому зверталася увага на необхідність юридичного перегляду необхідності зміни законодавства в цій сфері. У 2002 році з

прийняттям рішень у справах «І. проти Великобританії» [19] та «Христина Гудвін проти Великобританії» [26] практика ЄСПЛ змінилася.

Зокрема, у справі «Ван Оостервійк проти Бельгії» (Van Oosterwijck v. Belgium), рішення від 6 листопада 1980 року (серія А, № 40) [23] Суд встановив невичерпання заявником всіх національних засобів юридичного захисту і не розглянув звернення по суті. Однак перед цим Комісія висловила думку, що, хоча в Конвенції та у національних правових системах поняття шлюбу та сім'ї фактично тотожні, ніщо не свідчить на користь такого висновку. Комісія не визнала як те, що здатність до відтворення є основною умовою шлюбу, так і те, що саме відтворення є головною метою шлюбу. Крім того, вказала, що сім'я завжди може бути заснована шляхом усиновлення дітей.

У рішенні по справі «Різ проти Великобританії» (Rees v. the United Kingdom) (1986 р.) [24] Суд, зіславшись на «традиційну концепцію шлюбу», засновану на біологічних критеріях визначення статі, відмовив транссексуалам у захисті прав, зокрема, прав на шлюб і на повагу до приватного життя.

У справі «Перрі проти Великобританії» (2006 р.) [27] обидва з подружжя не хотіли припиняти шлюбні відносини, в тому числі з релігійних причин, після того, як чоловік-транссексуал хірургічним шляхом змінив стать. ЄСПЛ визнав скаргу неприйнятною, оскільки вимога про розірвання шлюбу в цьому випадку випливала із заборони одностатевих шлюбів в англійському законодавстві. Наявність же інституту зареєстрованого партнерства була визнана чинником, який сприяє досягненню належного балансу між суспільним інтересом та інтересом заявників.

У рішенні по справі «Христина Гудвін проти Великобританії» [26] ЄСПЛ зазначив, що стать визначається не тільки за біологічними критеріями, од-

нак стаття 12 ЄКПА, як і раніше, не застосовується до одностатевих шлюбів, які, до того ж, заборонені у Великобританії.

У справі «Н. проти Фінляндії» (N. v. Finland) [28] заявниця вказала, що одружилася до операції, будучи біологічно чоловіком. Вона скаржилася на відмову в юридичному визнанні жіночої статі без припинення шлюбу (відповідний закон Фінляндії вимагає, щоб для зміни статі особа не перебувала у шлюбі або було отримано згоду чоловіка (дружини), а в цій справі чоловік заявниці не бажає трансформувати шлюб у цивільне партнерство).

Неоднозначним є також положення транссексуальних батьків. У справі «X., Y. і Z. проти Великобританії» [29]. У рішенні в справі X, Y і Z проти Сполученого Королівства (1997), в якій транссексуал X (жіночої статі від народження) проживав спільно з Y та її дитиною Z, зачатого шляхом штучного запліднення від донора, Суд вказав, що в Європі немає інституту надання батьківських прав транссексуалам, і держава має широкі межі розсуду в цій сфері (§ 44). Суд встановив, що для X не було перешкод діяти як батько Z у соціальному сенсі: він жив з дитиною, забезпечуючи її та Y емоційну і фінансову підтримку; він був вільним представляти себе дитині та іншим особам батьком і дати їй своє прізвище. Крім того, згідно з англійським законом X разом з Y могли подати заявку на спільне проживання із Z, що автоматично покладало би на них повну батьківську відповідальність за дитину (§ 50). З огляду на це, а також на відсутність у державах-учасниках Конвенції єдиного підходу до вирішення наукових, юридичних, моральних і соціальних проблем, породжених транссексуальністю, Суд не вбачав обов'язку відповідача формально визнати батьком дитини особу, яка не є її біологічним батьком.

Зауважимо, що трансгендерні особи можуть перебувати у фактичних шлюбних відносинах. Крім того, шлюб і фак-

тичні шлюбні відносини (цивільне партнерство, наприклад, у Німеччині та Великобританії) можуть надавати різні привілеї. Однак цивільне партнерство може не визнаватися в іншій країні. При цьому дозвіл одностатевим парам одружуватися не означає, що трансгендерні особи, які перебувають у шлюбі, можуть домогтися визнання своєї ідентичності. Наприклад, у Швеції одностатеві шлюби дозволені з 2009 року, але вимога до шлюбних відносин для трансгендерів була скасована лише в 2012 році.

В Україні розірвання шлюбу через зміну статі одним із подружжя, так само як і зміна ним паспортної статі, не є перешкодою для поділу майна, нажитого у шлюбі. За ст. 69 СК України дружина і чоловік мають право поділити майно, що належить їм на праві спільної сумісної власності, зокрема, зробити це за взаємною згодою.

Договір про поділ такого майна може бути укладений у будь-який момент після розірвання шлюбу. Що стосується поділу майна в судовому порядку, то при поданні позовної заяви про поділ спільно нажитого майна до суду необхідно буде надати, крім доказів фактів укладання та розірвання шлюбу, також документи, які підтверджують зміну паспортної статі одним із подружжя.

Другим аспектом сімейних прав для трансгендерної особи є захист прав і законних інтересів дітей, що народилися в подібному шлюбі або в осіб, які зареєстрували шлюб після зміни статі, при застосуванні методів штучного запліднення.

Трансгендерні особи після зміни вказівки про стать у документах зберігають весь комплекс батьківських прав та обов'язків по відношенню до дітей, народжених до зміни документів. Установлення діагнозу «транссексуалізм» і юридична зміна статі не є підставами для позбавлення чи обмеження батьківських прав. Як зазначає О. Ю. Горська, зберігаються юридичні зв'язки грома-

дянина з дитьми до та після зміни статі і не обмежується його правоздатність щодо дітей [14, с. 6].

За загальним правилом, після зміни паспортної статі будь-кого з батьків до документа, що посвідчує особу його неповнолітньої дитини, зміни не вносяться, а представництво інтересів дитини здійснюється при пред'явленні свідоцтва про її народження та документа, який підтверджує зміну паспортної статі. Але можливість народження дітей у трансгендерної особи після зміни паспортної статі законодавством не встановлена.

СК України не передбачає відібрання дитини від трансгендерної особи. Разом із тим, обмеження батьківських прав є можливим лише в судовому порядку. Так, суд може ухвалити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, передбачених пунктами 2-5 частини першої статті 164 цього Кодексу, а також в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я та морального виховання.

Таким чином, на підставі судового рішення особа, яка змінила стать, може бути обмежена в батьківських правах, виходячи з частини першої статті 164 СК України, і втрачає право на особисте виховання дитини, а також право на пільги та державні допомоги, встановлені для громадян, які мають дітей, але така особа зберігає всі майнові обов'язки щодо дитини.

В інших країнах у багатьох випадках насильницьке (примусове) припинення шлюбних відносин суперечить очевидній волі сімейної пари, яка хотіла б, як і раніше, залишатися юридично визнаним сімейним союзом, особливо в тому випадку, якщо під їхньою опікою перебувають діти.

Дійсно, насильницьке припинення шлюбних відносин може мати негативний вплив на дітей у шлюбі. У низці

країн батько, який здійснив зміну гендеру, втрачає право опіки над дітьми. В інших державах законодавство має розпливчастий характер, і при цьому практично не приділяється увага найкращим інтересам дитини [30].

Нагадаємо, що стаття 12 Конвенції про права дитини передбачає, що держава забезпечує дитині, яка у змозі формулювати свої погляди, право вільно висловлювати їх з усіх питань, які стосуються її інтересів. До того ж, поглядам дитини приділяється належна увага відповідно до її віку та зрілості. Таким чином, у цих нормах зазначаються не «інтереси дітей», а «найкращі інтереси», які необхідно забезпечувати.

Забезпечення найкращих інтересів дитини — це задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності з урахуванням думки дитини [31].

Це може призвести до серйозних труднощів у тих випадках, коли обоє з подружжя хочуть залишатися у шлюбі, щоб партнер-транссексуал не втратив право опіки над дитиною. Оскільки опіка, як правило, надається матері, а закон про транссексуалів уточнює, що відносно з дітьми, які народилися до зміни статі одним із подружжя, залишається на основі раніше зареєстрованої статі.

Питання щодо невідповідності інтересам дитини її виховання трансгендерними батьками є досить поширеним у наукових дискусіях про допоміжну репродукцію та усиновлення.

Дослідження, які стосуються дітей, чий батько змінив стать, не фіксують негативного впливу на розвиток дитини у випадку одного лише факту транссексуальності батька (матері). Діти батьків-транссексуалів не відчують труднощів стосовно власної гендерної ідентичності, а їх проблеми з однолітками нічим не складніші за проблеми між дітьми зі звичайних сімей, що виника-

ють із багатьох інших причин. Якщо щось і суперечить інтересам дітей, так це спроби припинити контакти дитини з батьком чи матір'ю транссексуалом, які вживаються другим із батьків або родичами [32, с. 23].

ЄСПЛ визнав, що відмова держави визнати транссексуала, який змінив стать на жіночу, як батька дитини, зачатой за допомогою штучного запліднення та народженої партнеркою цієї особи, не складає порушення статті 8 Конвенції. Суд зазначив, що з цього питання між державами-учасниками немає консенсусу і кожна держава наділяється широкими межами власного розсуду. ЄСПЛ зауважив, що незручності, які відчуває заявник, не є настільки істотними, щоб складати порушення статті 8 ЄКПЛ.

Зокрема, до 1997 року існувала неможливість внесення даних про транссексуала до свідоцтва про народження дитини, яка не означала, що держава не поважає сімейне життя заявника, оскільки правові норми і практика їх застосування дозволяють заявникам жити спільно, прізвище дитини може бути змінене, його соціальний батько може представлятися батьком перед третіми особами та самою дитиною, а повне свідоцтво про народження, в якому немає даних про заявника, має обмежену сферу застосування. Однак, по-перше, рішення по справі «X., Y. і Z. проти Великобританії» [29] було винесено ще у 1997 році, коли право на вступ до шлюбу транссексуалів, які хірургічним шляхом змінили стать відповідно до їх гендерної ідентичності, в державах-учасниках Ради Європи не визнавалося, а ЄСПЛ ще не розглядав справ про обмеження можливостей гомосексуальних осіб бути батьками. По-друге, пізніше у справах «I. проти Великобританії» [19] і «Христина Гудвін проти Великобританії» [26] ЄСПЛ зазначив: «Якщо держава дозволяє лікарські засоби і хірургічні операції, що полегшують стан транссексуала, фінансує або співфінансує опера-

ції та дійсно допускає штучне запліднення жінки, яка мешкає із транссексуалом, який перетворився з жінки на чоловіка, відмова визнавати правові наслідки того результату, на який було спрямоване лікування, видається нелогічним».

У скаргах, розглянутих ЄСПЛ, порушувалися також питання: невизнання державою відносин, що склалися між одним із партнерів і дитиною іншого партнера; трактування інтересів дитини в контексті гомосексуальності її батька або потенційного усиновителя; виплати аліментів на дітей від попереднього гетеросексуального шлюбу в умовах подальшого створення стабільного одностатевого союзу.

Отже, перше питання, поставлене перед ЄСПЛ, — чи порушує норми ЄКПЛ відсутність у національному законодавстві можливість визнання батьківських прав біологічного батька дитини за одностатевим партнером в умовах, коли дитина з народження виховується в одностатевій сім'ї (справа «Керкховен і Хінк проти Нідерландів», 1992 р. [33]). Визнаючи скаргу неприйнятною, Європейська комісія зазначила, що позитивні зобов'язання держави в межах статті 8 ЄКПЛ не поширюються настільки, щоб вимагати від неї наділення жінки, яка мешкає з матір'ю дитини, батьківськими правами. Комісія практично не аргументувала це твердження, однак зауважила, що законодавство не перешкоджає спільному проживанню партнерок і дитини, а єдиним практичним наслідком відсутності формального батьківського статусу в однієї з жінок є складності, які можуть виникнути в разі смерті біологічної матері або припинення відносин колишнього подружжя з інших причин.

Однак сім років потому, в 1999 році, ЄСПЛ ухвалив інше рішення за аналогічною справою — «Салгуйейро да Сільва Моута проти Португалії» [34].

У цій справі заявник скаржився на те, що національні суди надали опіку над

його донькою колишньої дружини, а не йому, на тій підставі, що він жив спільно з чоловіком.

Національні суди, обґрунтовуючи своє рішення, посилалися на сумнівність забезпечення інтересів дитини в умовах її виховання в тому середовищі, в якому живе батько (спільно з іншим чоловіком), а також зазначали, що дитина потребує «традиційної португальської сім'ї», а гомосексуальність — це відхилення, і дитина не повинна перебувати в аномальних умовах. Отже, у практиці Суду було встановлено дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації у зв'язку з правом на повагу до приватного життя. ЄСПЛ досліджував питання, чи мала місце дискримінація заявника за ознакою сексуальної орієнтації. Було визнано наявність законної мети встановлення відмінностей щодо охорони здоров'я і прав дитини, проте не була встановлена наявність розумної пропорційності між використовуваними для досягнення мети засобами і самою метою. Подібний висновок був зроблений ЄСПЛ у справі «Е. В. проти Франції» (2008 р.) [35], де в діях влади, що відмовила в усиновленні дитини жінці, яка проживає у стабільних відносинах з іншою жінкою, також було виявлене порушення статті 8 в поєднанні зі статтею 14 ЄКПЛ.

Як зазначив суд, у випадку, якщо держава надає певні правові можливості, які не гарантовані безпосередньо ЄКПЛ, однак потрапляють до сфери дії однієї з її статей (у зазначеному вище випадку — право на індивідуальне усиновлення дитини), не повинна допускатися дискримінація при їх здійсненні. Оскільки Франція дозволяє усиновлення дитини тільки однією особою, реалізація цієї можливості повинна забезпечуватися і для гомосексуальних осіб, а посилання на відсутність у сім'ї батьківської роліової моделі не може бути виправданням. Суд також не отримав вагомих підстав, які виправдо-

вують постійні посилання з боку національної влади на «стиль життя» заявниці (її гомосексуальність), що є різницею у зверненні на підставі сексуальної орієнтації.

Але шістьма роками раніше ЄСПЛ не знайшов порушень норм ЄКПЛ у майже аналогічній справі «Фретте проти Франції» (Fretté v. France) (№ 36515/97), скарга № 36515/97, рішення від 26 лютого 2002 р.) [36]. Суд чотирма голосами проти трьох встановив, що порушення ст. 14 у поєднанні зі ст. 8 Конвенції допущено не було. У цій справі національні органи відмовили заявнику у наданні дозволу на усиновлення дитини з огляду на «спосіб його життя», а також на неможливість забезпечити належні з освітнього, психологічного та сімейного погляду гарантії такого усиновлення. Тому заявник вважав себе дискримінованим за ознакою сексуальної орієнтації. Суд встановив факт такої дискримінації, але визнав наявність для неї законної мети — захисту здоров'я та прав дітей, яких могла торкнутися процедура усиновлення. Суд також зазначив, що наукові кола — особливо фахівці з питань дитячої опіки, психіатри та психологи — не мають єдиної думки щодо можливих наслідків виховання дітей одним чи кількома гомосексуальними батьками (§§ 32–34, 37–38, 42).

Однак у цій справі обставини все ж відрізнялися від справи «Е. В. v. France» [35]. Національними органами було встановлено, що заявник не цілком уявляє серйозність наслідків, які спричинить усиновлення дитини, тоді як у справі Е. В., навпаки, адміністративні органи погоджувалися з позитивними якостями заявниці, її здатністю виховувати дітей.

Слід урахувати, що ці дослідження стосуються дітей, батьки яких змінили стать вже після їх народження, тому потенційні проблеми пов'язані, насамперед, з адаптацією дитини та її оточення до ситуації, що змінилася. Якщо ж гово-

рити про допоміжну репродукцію в сім'ї, створеній після зміни статі одним із партнерів або обома з подружжя, то твердження про протиріччя інтересам дитини виховання її в такій сім'ї стає ще більш необґрунтованим [32, с. 24].

Ще одне рішення було ухвалене ЄСПЛ у 2010 році. Стосувалося воно розміру аліментів, які виплачуються дітям, народженим у гетеросексуальному шлюбі. Влада Великобританії відмовилася знизити заявниці розмір відповідних виплат у зв'язку зі зміною її сімейного стану — в неї сформувалися стабільні одностатеві відносини. У справі «J. М. проти Великобританії» [37] влада країни посилялася на положення закону, що допускає зниження розміру аліментів лише в разі створення платником аліментів різностатевих сімейних відносин (із реєстрацією шлюбу або без такої). При розгляді справи в ЄСПЛ представники Великобританії наголошували на широкій свободі розсуду, наданій державі стосовно визнання або невизнання одностатевих союзів.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Українське законодавство не містить спеціальних положень, які регулюють сімейні права трансгендерних осіб, що обумовлює певні складнощі у сфері правонаступництва стосовно майнових і немайнових особистих прав у сімейних правовідносинах.

2. СК України не визнає шлюби з гендерними особами недійсними, якщо до зміни статі одним із подружжя шлюб

повною мірою відповідав чинному сімейному законодавству.

3. СК України не розглядає приховування перед укладанням шлюбу відповідної інформації щодо зміни статі від майбутнього чоловіка як підставу для визнання шлюбу недійсним.

4. У СК України відсутня вимога припинення шлюбу із трансгендерною особою. Якщо до цього Кодексу будуть внесені положення щодо питання припинення шлюбу в разі зміни статі одним із подружжя, то це може призвести до певного обмеження прав гендерної особи та вимоги про припинення шлюбних відносин.

5. Хоча СК України не передбачає відібрання дитини від трансгендерної особи, але, розглядаючи справу, зважаючи на інтереси дитини, може його здійснити без позбавлення батьківських прав.

6. У своїх рішеннях щодо порушень сімейних прав трансгендерної особи ЄСПЛ визначає порушення статті 12 ЄКПЛ, оскільки межі розсуду держав можуть поширюватися на окремі аспекти здійснення права на укладення шлюбу, однак позбавлення транссексуалів, які змінили стать, права на укладення шлюбу є неприпустимим. При цьому ЄСПЛ зазначає у своїх рішеннях, що відмова держави визнати транссексуала, який змінив стать, як один із батьків дитини, зачатої за допомогою штучного запліднення і народженої партнеркою цієї особи, не складає порушення статті 8 Конвенції на підставі недостатньої істотності такого порушення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Классификация психических расстройств по МКБ-10. Клинические описания и диагностические указания [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.psychiatry.ru/lib_show.php?id=14. (Дата обращения: 11.12.2015 г.)

2. Шевченко Е. Сексуальная ориентация и гендерная идентичность : вопросы и ответы [Электронный ресурс] / Составители : Шевченко Е., Франк Ю. — К. : ООО «Инсайт», 2014. — Режим доступа : [\[insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2015/02/pdf\]\(http://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2015/02/pdf\).](http://www.</p></div><div data-bbox=)

3. Трансгендери : питання та відповіді [Електронний ресурс] // ІА «Національний ЛГБТ-портал України». — Режим доступу : https://www.lgbt.org.ua/materials/show_1782.

4. Диагностическое и статистическое пособие по психическим расстройствам [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.icd9data.com/2009/Volume1/290-319/300-316/302/302.85.htm>.

5. Права человека и гендерная идентичность : тематический доклад, Страсбург, 29 июля 2009 [Электронный ресурс] / Commissioned and published by Thomas Hammarberg // Council of Europe Commissioner for Human Rights. — Режим доступа : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1588227&Site=COE&direct=true>.
6. Дело «Ван Кюк (Van Kück) против Германии» (Van Kück v. Germany) (жалоба № 35968/07) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"]).
7. Держава змушує транссексуалів змінювати стать [Електронний ресурс] // Інтернет-портал «Коментарії». — Режим доступу : <http://comments.ua/life/238459-gosudarstvo-zastavyaet.html>.
8. Права людини та гендерна ідентичність : Тематична доповідь Європейського комісара з прав людини Ради Європи від 29 липня 2009 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://wcd.coe.int/Vc.jsp?id=COE>.
9. Глобальний рух за гендерну рівність (Англійський переклад аргентинського Закону «Про гендерну ідентичність») [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://globaltransaction.files.wordpress.com/2012/05/argentina-gender-identity-law.pdf>.
10. Бухановский А. О. Правовые последствия изменения пола при транссексуальных состояниях [Электронный ресурс] / А. О. Бухановский, С. В. Простоев. — Режим доступа : http://mosmedclinic.ru/conf_library/25/2/220.
11. Геліч А. О. Співвідношення понять «об'єкт цивільного правовідношення» та «об'єкт цивільного правонаступництва» / А. О. Геліч // Часопис Київського університету права. — 2012. — № 3. — С. 177–182.
12. Стефанчук М. О. Щодо визначення сутності та правових наслідків динаміки фізіологічних індивідуалізуючих ознак фізичної особи [Електронний ресурс] / М. О. Стефанчук // Науковий вісник Академії муніципального управління. — 2015. — С. 289–297. — (Серія : Право ; вип. 2). — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2015_2_46.
13. Степанов Д. И. Правовые проблемы, связанные с изменением пола человека // Законодательство. — 2000. — № 11. — С. 70.
14. Горская Е. Ю. Правовые проблемы изменения пола в Российской Федерации // Семейное и жилищное право. — 2015. — № 4. — С. 3–6.
15. Алейниченко В. Г. Гражданско-правовая индивидуализация физических лиц в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук [Электронный ресурс]. — Ростов-на-Дону, 2006. — Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/grazhdansko-pravovaya-individualizatsiya-fizicheskikh-lits-v-rossiiskoi-federatsii>.
16. Малейна М. Н. Изменение биологического и социального пола : перспективы развития законодательства // Журнал российского права. — 2002. — № 9. — С. 52–59.
17. Про встановлення факту, що має юридичне значення [Електронний ресурс] : Рішення Київського районного суду міста Одеси. Справа № 520/5166/13-ц. — 2013. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31612249>.
18. Про затвердження Правил внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання : Наказ від 12.01.2011 р. № 96/5 // Офіційний вісник України. — 2011. — Т. 2, № 4. — С. 939. — Ст. 238. — Код акта 54533/2011.
19. Дело of «I. v. the United Kingdom», жалоба № 25680/94, решение от 11 июля 2002 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.pfc.org.uk/caselaw/I%20v%20United%20Kingdom.pdf>.
20. Whittle S. Leading trans equality : A toolkit for colleges [Электронный ресурс] / Whittle, S., & Turner, L. // Lancaster : The Centre for Excellence in Leadership. — 2007. — Режим доступа : http://services.pfc.org.uk/files/CEL_toolkit.pdf.
21. Конституционный суд Австрии, BVerfG, 1BvL 1/04 (18 июля 2006 года) по делу VfGH 29.09.2008 г., B 411/08, B 412/08 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2006/07/ls20060718_1bvl000104.html.
22. Конституционный суд Германии, BVerfG, 1BvL 10/05 (27 мая 2008 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2008/05/ls20080527_1bvl001005.html.
23. Дело «Ван Оостервейк против Бельгии» («Van Oosterwijck v. Belgium»), жалоба № 7654/76, решение от 6 ноября 1980 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"]).
24. Дело «Rees v. the United Kingdom», жалоба № 9532/81, решение от 17 октября 1986 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#>

{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}.

25. Дело «Cossey v. the United Kingdom», жалоба № 10843/84, решение от 27 сентября 1990 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

26. Дело «Christine Goodwin v. the United Kingdom», жалоба № 28957/95, решение от 11 июля 2002 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

27. Дело «Parry v. the United Kingdom», жалоба № 42971/05, решение о неприемлемости от 28 ноября 2006 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

28. Дело «H. v. Finland», жалоба № 37359/09, принята 8 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

29. Дело «X, Y and Z v. the United Kingdom», жалоба № 21830/93, решение от 22 апреля 1997 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

30. Whittle S. Transgender EuroStudy : Legal survey and focus on the transgender experience of health care / Prof Stephen Whittle OBE, Dr Lewis Turner, Ryan Combs, Stephenne Rhodes // Transgender Europe and ILGA-Europe. — 2008. — С. 22–23.

31. Петрович Ж. В. Найкрапні інтереси дитини : сутність і шляхи забезпечення [Елек-

тронний ресурс] / Ж. В. Петрович // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. — 2014. — № 3. — С. 70–74. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzssp_2014_3_13.

32. Кириченко К. А. Положение транссексуалов в контексте доктрины прав человека и эволюции юридической науки / К. А. Кириченко // Медицинское право. — 2010. — № 5. — С. 22–29.

33. Дело «Kerkhoven and Hinke v. the Netherlands», жалоба № 15666/89, решение от 19 мая 1992 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

34. Дело «Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal», жалоба № 33290/96, решение от 21 декабря 1999 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

35. Дело «E. B. v. France», жалоба № 43546/02, решение от 22 января 2008 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

36. Дело «Fretté v. France» (Application № 36515/97) 105 от 26 февраля 2002 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/frette%20v%20france.pdf>.

37. Дело «J. M. v. the United Kingdom», жалоба № 37060/06, решение от 28 сентября 2010 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

REFERENCES:

1. Klassifikacija psichicheskib rasstrojstv po MKB-10. Klinicheskie opisanija i diagnosticheskie ukazanija [Classification of physical disorders by ICD-10. Clinical descriptions and diagnostic guidelines]. Retrieved from http://www.psychiatry.ru/lib_show.php?id=14. [Last accessed 11 December 2015] [in Russian].
2. Shevchenko, E., & Frank, J. (2014). *Seksnal'naja orientacija i gendernaja identichnost': voprosy i otvety* [Sexual orientation and gender identity: questions and answers]. Kyiv: OO «Insajt». Retrieved from <http://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2015/02/pdf>. [in Russian].
3. Transhendery: pytannja ta vidpovidi [Transgender people: questions and answers]. *Natsionalnyi LHBТ-portal Ukrainy* [National LGBT-Portal of Ukraine]. Retrieved from [https://](https://www.lgbt.org.ua/materials/show_1782)

- www.lgbt.org.ua/materials/show_1782. [in Ukrainian].
4. Diagnosticheskoe i statisticheskoe posobie po psichicheskim rasstrojstvam [Diagnostic and statistical manual of physical disorders]. Retrieved from <http://www.icd9data.com/2009/Volume1/290-319/300-316/302/302.85.htm>. [in Russian].
5. Council of Europe Commissioner for Human Rights (2009). *Prava cheloveka i gendernaja identichnost'* [Human rights and gender identity] (Commissioned and published by Thomas Hammarberg): *Tematiceskij doklad, Strasbourg, 29 ijulja 2009* [Issue Paper, Strasbourg, 29 July 2009]. Retrieved from <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1588227&Site=COE&direct=true>. [in Russian].
6. Case of Van Kück v. Germany (issue N 35968/07). Retrieved from <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»:«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»}}>.

- echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}. [in Russian].
7. Derzhava zmushuie transseksualiv zminiuvaty stat [The state forces transgender people to change the gender]. *Internet-portal «Komentaryy» [«Commentaries»]*. Retrieved from <http://comments.ua/life/238459-gosudarstvo-zastavlyayet.html>. [in Ukrainian].
8. Council of Europe Commissioner for Human Rights (2009). *Prava liudyny ta henderna identychnist [Human rights and gender identity]: Tematychna dopovid, 29 ijulja 2009 [Issue Paper, 29 July 2009]*. Retrieved from <https://wcd.coe.int/Vc.jp?id=COE>. [in Ukrainian].
9. Global Action for Trans Equality (2012). *English Translation of Argentina's Gender Identity Law*. Retrieved from <http://globaltransaction.files.wordpress.com/2012/05/argentina-gender-identity-law.pdf>.
10. Bukhanovskiy, A., & Prostoev, S. (n/d). *Pravovye posledstviya izmeneniya pola pri transseksual'nykh sostojaniyakh [The legal consequences of change of sex in transsexual conditions]*. Retrieved from http://mosmedclinic.ru/conf_library/25/2/220. [in Russian].
11. Helych, A. (2012). Spivvidnoshennia poniat «ob'ekt tsyvilnoho pravovidnoshennia» ta «ob'ekt tsyvilnoho pravonastupnytstva» [Correlation of the concepts «object of civil right» and «object of civil legal succession»]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava [Bulletin of Kyiv University of Law]*, 3, 177–182. [in Ukrainian].
12. Stefanchuk, M. (2015). Shchodo vyznachennia sutnosti ta pravovykh naslidkiv dynamiky fiziologichnykh individualizuiuchykh oznak [On the determination of the essence and legal consequences of dynamics of physiological individualistic features of an individual]. *Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia. Seriya: Pravo [Scientific Bulletin of Academy of Municipal Management. Series: The law]*, 2, 289–297. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2015_2_46. [in Ukrainian].
13. Stepanov, D. (2000). Pravovye problemy, svyazannye s izmeneniem pola cheloveka [Legal problems connected with the sex change of a person]. *Zakonodatel'stvo [Legislation]*, 11, p. 70. [in Russian].
14. Gorskaja, E. (2015). Pravovye problemy izmeneniya pola v Rossijskoj Federacii [Legal problems of the sex change in Russian Federation]. *Semejnoe i zhilishbnoe pravo [Family and housing law]*, 4, 3–6. [in Russian].
15. Alejnichenko, V. (2006). *Grazhdansko-pravovaja individualizacija fizicheskikh lic v Rossijskoj Federacii [Civil-legal individualization of individuals in Russian Federation]* (Dissertation of candidate of Legal Sciences). Rostov-on-Don. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/grazhdansko-pravovaya-individualizatsiya-fizicheskikh-lits-v-rossiiskoi-federatsii>. [in Russian].
16. Maleina, M. (2002). Izmenenie biologicheskogo i social'nogo pola: perspektivy razvitiya zakonodatel'stva [The change of a biological and social gender: development prospects of legislation]. *Zhurnal rossijskogo prava [Journal of the Russian Law]*, 9, 52–59. [in Russian].
17. Rishennia Kyivskoho raionnoho sudu mista Odesy (2013) «Pro vstanovlennia faktu, shcho maie yurydychne znachennia», case N 520/5166/13-ts [Decision of the Kyiv District Court of Odesa (2013) «On the establishment the fact that has legal significance», case N 520/5166/13-ts]. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31612249>. [in Ukrainian].
18. Nakaz (2011) «Pro zatverdzhennia Pravyl vnesennia zmin do aktyvykh zapisiv tsyvilnoho stanu, yikh ponovlennia ta anuliuvannia» vid 12.01.2011 r., N 96/5, act code 54533/2011 [Decree (2011) «On the approval of the Rules of amendments to acts records of the civil status, their continuation and annulment» of January 1, 2011, N 96/5, act code 54533/2011]. *Ofitsiyni Visnyk Ukrainy [Official Bulletin of Ukraine]*, 4(2), 939, art. 238. [in Ukrainian].
19. Case of I. v. the United Kingdom, issue N 25680/94, decision of 11 July, 2002. Retrieved from <http://www.pfc.org.uk/caselaw/I%20v%20United%20Kingdom.pdf>. [in Russian].
20. Whittle, S., & Turner, L. (2007). Leading transequality: A toolkit for colleges. *Lancaster: The centre for excellence in leadership*. Retrieved from http://services.pfc.org.uk/files/CEL_toolkit.pdf.
21. Constitutional Court of Austria, BVerfG, 1BvL 1/04 (18 July 2006) on the case of VfGH of 29.09.2008, B 411/08, B 412/08. Retrieved from https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2006/07/ls20060718_1bvl000104.html. [in Russian].
22. Constitutional Court of Germany, BVerfG, 1BvL 10/05 (27 May 2008). Retrieved from http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2008/05/ls20080527_1bvl001005.html. [in Russian].
23. Case of Van Oosterwijck v. Belgium, issue N 7654/76, decision of 6 November, 1980. Retrieved from [46](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}. [in Russian].</p><p>24. Case of Rees v. the United Kingdom, issue N 9532/81, decision of 17 October, 1986.</p></div><div data-bbox=)

- Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].
25. Case of Cossey v. the United Kingdom, issue N 10843/84, decision of 27 September, 1990. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].
26. Case of Christine Goodwin v. the United Kingdom, issue N 28957/95, decision of 11 July, 2002. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].
27. Case of Parry v. the United Kingdom, issue N 42971/05, inadmissibility decision of 28 November, 2006. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].
28. Case of H. v. Finland, issue N 37359/09, made 8 July, 2009. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].
29. Case of X, Y and Z v. the United Kingdom, issue N 21830/93, decision of 22 April, 1997. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].
30. Whittle, S., Turner, L., Combs, R., & Rhodes, S. (2008). Transgender Eurostudy: Legal survey and focus on the transgender Experience of Health Care. *Transgender Europe and ILGA-Europe*, 22–23.
31. Petrochko, Z. (2014). Naikrashchi interesy dytny: sutnist i shliakhy zabezpechennia [The best interests of a child: an essence and ways of securement]. *Naukovi zapysky [Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hobolia]. Psykholoho-pedabohichni nauky [Proceedings of Nizhyn Gogol State University. Psychological and pedagogical sciences]*, 3, 70–74. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2014_3_13. [in Ukrainian]
32. Kirichenko, K. (2010). Polozhenie transsek-sualov v kontekste doktriny prav cheloveka i jevoljucii juridicheskoy nauki [Position of transgender people in the context of doctrine of human rights and evolution of jurisprudence]. *Medicinskoe pravo [Medical Law]*, 5, 22–29. [in Russian]
33. Case of Kerkhoven and Hinke v. the Netherlands, issue N 15666/89, decision of 19 May, 1992. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian]
34. Case of Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal, issue N 33290/96, decision of 21 December, 1999. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian]
35. Case of E. B. v. France, issue N 43546/02, decision of 22 January 2008. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].
36. Case of Fretté v. France (Application N 36515/97) 105 26.2.2002. Retrieved from <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/frette%20v%20france.pdf>. [in Russian].
37. Case of J. M. v. the United Kingdom, issue N 37060/06, decision of 28 September, 2010. Retrieved from [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{«documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», «CHAMBER»]}). [in Russian].